

ПЯСЧАНЫ ЦІ ПЯШЧАНЫ?

(Да праблемы ўпарадкавання беларускай арфаграфіі)

Напісанне гэтага слова з *сч* замацавана ў сучаснай арфаграфічнай практыцы ўсімі нарматыўнымі слоўнікамі. Пры абмеркаванні прапановы для арфаграфічнай камісіі Таварыства беларускай мовы вырашыла замяніць напісанне гэтага слова (і вытворных ад яго) і пісаць яго з *шч*: *пяшчаны*, *пяшчанік*, *пяшчынка* і інш. — гэтак жа, як *пішчык*, *вашчаны*, *вашчыць* і пад. Заканамерна ўзнікае пытанне: ці ёсць падставы для аналогіі?

Чаргаванні *ск* і *ст* (*сц*) з *шч* — гістарычныя (непазіцыйныя), марфалагізаваныя і нерэгулярныя. Яны даволі паслядоўна паглядаюцца пры формаўтварэнні дзеясловаў (*паласкаць* — *палашчу*, *расціць* — *рашчу*, *масціць* — *машчу*), а таксама пры словаўтварэнні (*густы* — *гушчар*, *часты* — *чашчоба*, *луска* — *лушчыць*). Гістарычныя чаргаванні гэтага тыпу адзначаюцца і ў сучасных невытворных назоўніках *гушча*, *плошча*, *пушча*, *ляшчына* (тут узаўяляюцца карані *густы*, *плоскі*, *пусты*, *лесь* (*ліск*) — 'арэхавае палка'). Абавязковай умовай чаргавання з'яўляецца пазіцыя спалучэнняў зычных *ск* і *ст* (*сц*) у канцы кораня, перад ётам ці перад галосным пярэдняга раду (пачатковым гукам флексіі або формаўтваральнага афікса дзеясловаўнай формы, напрыклад: *хрысціць* — *хрышчу*, *хрышчоны*; пачатковым гукам словаўтваральнага суфікса, напрыклад: *вашчына*, *гушчар*, *хрышчэнне* і пад., сюды ж прымыкае і прыметнік *дашчаны*, матывуючай асновай якога з'яўляецца назоўнік *дошка* — з гістарычным коранем *desk* (*dъsk*). Аб тым, што гэта чаргаванне не з'яўляецца рэгулярным, сведчаць шматлікія выпадкі захавання *ст* (*сц*) і *ск* перад суфіксам, які пачынаецца галосным пярэдняга раду: *берасцяны*, *шарсцяны*, *хварасцяны*, *хусцінка*, *касцяны* (хоць ёсць і слова *кашчавы*), *выпаласканы*, *распаласканы* і інш.

У сучаснай беларускай мове ёсць некалькі груп слоў, дзе можа ўзнікнуць праблема перадачы на пісьме спалучэння зычных [шч]. Як вядома, гэта спалучэнне можа перадавацца не толькі літарамі *шч*, а і *жч*, *зч*, *сч*: *перабегжчык*, *возчык*, *рэзчык*, *перапісчык*, *разносчык*, *брусчатый*, *брусчатка* і пад. У гэтым выпадку асіміляцыйныя працэсы не стрымліваюцца марфемным швом, якое знаходзіцца перад суфіксальным ч, аднак аглушэнне *ж* і *з* і пераход *с* у шыпячы гук на пісьме, згодна з існуючымі правіламі арфаграфіі, не перадаюцца. Перадача на пісьме асіміляцыі зычных, што знаходзіцца на стыку ўтваральнай асновы і суфікса, абмежавана сітуацыямі, калі суфікс пачынаецца зычным *с* (*-ск-*, *-ств-*). Пашыраць колькасць выпадкаў такой перадачы асіміляцыйных працэсаў на стыку марфем наўрад ці мэтазгодна: вядома, што інфармацыйная роля зычных пры распазнаванні слова большая, чым роля галосных. Вось чаму далейшае пашырэнне фанетычнага прынцыпу ў перадачы зычных непажадана.

Сярод слоў, дзе спалучэнне *сч* можа быць памылкова перададзена на пісьме літарамі *шч* — па аналогіі з *вашчына*, *гушчар*, *плошча*, *пушча* і пад., — асаблівай увагі патрабуюць напісанні *пяшчаны* (і вытворныя ад яго: *пяшчанік*, *суцяшаны*, *суцяшанік*), *брусчатый* (і вытворнае ад яго: *брусчатка*). Утваральнай асновай прыметніка *пяшчаны* выступае назоўнік *пясок*, дзе даволі лёгка вылучаецца суфікс *-ок* і корань *пес-/пяс-* — у радзе звязаных асноў: *суньсё* (параўн. *завадзь*), *суньсак* (параўн. *суглінак*). Пры змене склонавай формы і страце беглага *о* ў суфіксе — узнікае, праўда, на марфемным шве суседства *с* з *к* (*пяску*, *пяском*...), але ж зычны *к* не ўваходзіць у склад кораня. Таму злучэнне ўтваральнай асновы *пяс-* з суфіксам *-ян-* (*пяшчаны*, параўн. *драўляны*, *вадзяны*, *вераўчаны*, *драцяны*, *шарсцяны*, *берасцяны* і шмат іншых; дарэчы паралельна існуюць і прыметнікі без выпадзення беглага галоснага ў суфіксе: *вяровачны*, *пясочны*) не адпавядае тым умовам, калі спалучэнне *ск* звычайна чаргуецца з *шч*.

Тое ж самае можна сказаць і пра напісанне *брусчатый*. Утваральнай асновай гэтага прыметніка выступае назоўнік *брус*, дзе таксама лёгка вылучаецца корань *брус-* і суфікс *-ок*. Далучэнне суфікса *-ат-* да асновы

бруск- (са стратай беглага *о*) приводзіць да ўтварэння прыметніка *брусчатъ*; параўн. *каробчатъ* (*каробка*), *трубчатъ* (*трубка*), *складчатъ* (*складка*), *сетчатъ* (*сетка*), *рашотчатъ* (*рашотка*) і пад. У словах гэтага словаўтваральнага тыпу магчыма і іншае чляенне: *труб-чат-ы* (ад *труб-а*), *ступень-чат-ы* (ад *ступень*) і пад., дзе вылучаецца не суфікс *-ат-*, а суфікс *-чат-*. Гэты суфікс набывае актыўнасць, і толькі яго можна бачыць, напрыклад, у слове *сустаўчатъ*. Такім чынам, і ў гэтым выпадку знайсці падставы для апраўдання перадачы чаргавання *ск* з *шч* немагчыма, таму што *с* і *к* ва ўтваральнай аснове (*брусок* — *бруск-*) знаходзяцца не ў складзе каранёвай марфемы, а па розных бакі марфемапага шва.

Ніякай аналогіі з напісаннямі тыпу *пішчык* (ад *пішчаць*), *вашчына* прыметнікі *пяшчаны*, *брусчатъ* не маюць, акрамя хіба таго, што і там, і тут аднолькава вымаўляецца *шч*. Але ж тады аналогія паміж словамі *пішчык* (ад *пішчаць*) і *перапісчык* (ад *перапісваць*) — яшчэ большая, і тым не менш мы працягваем пісаць *перапісчык*, а не *перапішчык*, і гэта напісанне ніякіх цяжкасцей у школе не выклікае.

Зробім выснову: замяняць напісанні *пяшчаны*, *пяшчанік*, *брусчатъ*, *брусчатка* і пад. на напісанні *пяшчаны*, *пяшчанік*, *брушчатъ*, *брушчатка* і пад. немэтазгодна, таму што, па-першае, трэба было б рабіць дадатковае выключэнне з існуючых правіл (а кожнае дадатковае выключэнне ніяк не спрыяе паляпшэнню правапісу!), а па-другое, гэта выключэнне расхіствала б марфалагічны прыныцы, які з'яўляецца асноўным і пераважаючым у правапісе зычных.

Г. В ГАВАРОЎСКИ

СЕМАНТЫЧНАЯ СУАДНОСНАСЦЬ ЯКАСНЫХ ПРЫСЛОЎЯЎ З ЯКАСНЫМІ ПРЫМЕТНІКАМІ

Якасныя прыслоўі на *-а* — найбольш багатая лексіка-граматычная група слоў у сістэме прыслоўяў. Яны адносна лёгка і хутка папаўняюцца новымі вытворнымі ад якасных прыметнікаў. У сувязі з гэтым лексічнае значэнне кожнага такога прыслоўя выводзіцца з лексічнага значэння адпаведнага прыметніка. Аднак валодаючы ўласнай семантыкай, якасныя прыслоўі не могуць уступаць у сінтаксічныя адносіны з назоўнікамі ні атрыбутыўна, ні прэдыкатыўна, дакладней, яны не спалучаюцца з назоўнікамі. Гэта прыводзіць да таго, што прыметнікі і прыслоўі ўжываюцца толькі ва ўзаемнавыключальных сінтаксічных умовах. Такім чынам, якасныя прыслоўі і прыметнікі аказваюцца вельмі блізкімі па будове і семантыцы, але проціпастаўлены сінтаксічна. Такая з'ява рэдкая і выключная для слоў, якія належаць да розных часцін мовы, і як бы нагадвае суадноснасць сінтаксічных форм словазмянення.

Семантыка прыслоўяў і суадноснасць яе з семантыкай базавых прыметнікаў, па сутнасці, не былі прадметам спецыяльнага разгляду. Пацвярджэннем таму можа служыць праца Г. А. Клычкова, якая спецыяльна прысвечана полісеміі розных часцін мовы і семантычнай суадноснасці іх асобных слоў, у якой, аднак, з разгляду выключаюцца прыслоўі¹. Супастаўленне ж сэнсавых структур суадпаведных прыметнікаў і прыслоўяў паказвае, што паміж імі існуюць рознабаковыя семантычныя адносіны, хоць значэнне прыслоўя і вызначаецца значэннем прыметніка. Так, напрыклад, ТСБМ прыслое *вільготна* падаецца наступным чынам: «1. Прысл. да вільготны. 2. безас. ў знач. вык. Пра наяўнасць вільгаці, сырасці. У лесе стала больш глуха, ціха і вільготна (Колас)». Такім чынам, значэнне прыслоўя *вільготна* раскрываецца праз значэнне адпаведнага прыметніка *вільготны*, *-ая*, *-ае*; які так тлумачыцца: «1. Насычаны, пакрыты вільгацю; мокры. Плуг шуршэў пад скібаю, раскідаў вільготную зямлю на крыгі-кавалкі (Баранавых). — Мне цёпла, — адказаў хлапец і, зняўшы вушанку, прыгладзіў вільготны чуб (Кулакоўскі). // У якім залішне многа вільгаці; сыры. Вільготны склеп. Вільготны клімат. Нізкая вільготная мясцовасць змянілася ўзвышанай (В. Вольскі)». Тут мы маем, па сутнасці, паўтор семы ў адным і другім слове. Такая ж з'ява назіраецца даволі часта пры